

Sociološki konteksti nastanka fašiz(a)ma

Predavač: Ilija Malović, sociolog

Nebojša Milikić

Ilija Malović je sociolog, profesor je u XIII gimnaziji, i na preporuku jednog našeg saradnika, pozvali smo ga da predstavi sociološke kontekste. Inače se kao istraživač bavi eugenikom, i prosto mislim da se u prethodnom izlaganju ta reč sama ovako pojavila, jer je u celoj rasističkoj demagogiji morao da se napravi neki savez sa postojećim naučnim disciplinama koje bi tu demagogiju na neki način opravdale. U tom smislu eugenika je zauzimala značajno mesto u univerzumu nacističke i fašističke ideologije. Ilija izvoli.

Ilija Malović:

U ovih petnaest minuta jako je teško predstaviti sociološki pogled na nastanak fašizma. Fašizam je jako slojevit pokret, jako slojevita činjenica koja se desila u ljudskoj istoriji. I sociologija je, evo, od samog nastanka fašizma, još pre nego što je fašizam bio fašizam, počela da tretira ovaj pokret i da se bavi njime. Ne brinite ništa, dragi posetioци, nastavljamo priču o kapitalizmu, tako da ako imate još nešto, reći ćete kasnije. Ono što na samom početku želim da vam pokažem, nekako se nadovezuje na ovu našu priču. Ako hoćemo da se našalimo, ova fotografija nekako kao da pita koja je razlika između petogodišnjeg plana u Sovjetskom Savezu i četvorogodišnjeg plana u Nemačkoj? Ovo je spomenik žrtvama fašizma i žrtvama komunizma u Muzeju terora u Budimpešti. Na samom početku bi se malo osvrnuo na to, a to je banalizacija i relativizacija fašizma. Pogledajte ova dva spomenika - potpuno su isti. Ista visina, isti oblik, samo je različita boja. Sociologiju jako zanima to. Svaka vrsta ozbiljnog razgovora i naučnog tretiranja, ili pokušaja objašnjenja pokreta političke ideologije i svetonazora fašizma više je nego dobro došla u našoj sredini, kao uostalom i u svakoj sredini u Evropi. Kao i u svim zemljama Evrope, u poslednjih dvadeset godina ono što je jako bitna stvar za istraživanje i punu aktuelizaciju fašizma u društvenim naukama, je sveprisutna relativizacija i banalizacija fašizma. Problem sa kojim se suočavaju ozbiljna i na naučnim činjenicama zasnovana istraživanja je, a ujedno to je i jedan od osnovnih motiva za bavljenje ovim fenomenom, upravo to da se pod terminom "totalitarne ideologije", fašizam nekako relativizuje, nekako postaje prihvatljiviji, nekako počinjemo da ga banalizujemo. Ta relativizacija se kreće pre svega od želje da se na ovako slojevit društveni fenomen daju jednostavna i svima razumljiva objašnjenja, svima razumljivi odgovori kako je taj fenomen nastao. Jako je popularan personalistički pristup, i odnos prema fašizmu. Često se čuje da se fašizam poistovećuje sa biografijama njegovih najekspoziranijih protagonista. Fašizam se pojednostavljuje, svodi se na Hitlerovu ličnost, na Musolinijevu ličnost, na njihov seksualni život, na njihovo privatno iskustvo a kao jako bitna stvar za nastanak pokreta navodi se literatura koju su čitali ili ne znam, kakav su odnos imali prema ženama ili nekim drugim manjinama, i tako dalje. Ovde se zanemaruje najbitnija činjenica, a to je da se uzroci nastanka jednog ideološkog aparata ne daju svesti na jednu ličnost, da je uticaj vođe bio izvršen preko hijerarhijske

strukture izvršne vlasti i da je pokret, da su svi pokreti, posebno oni u Italiji ili Nemačkoj, podržani tokom svog uspona, nastanka i dolaska na vlast od strane više ili manje širokih narodnih masa. Takođe, veliki je problem ukoliko se fašizam svede na nemačko ili italijansko iskustvo, a ne posmatra se kao opšti evropski društveni fenomen. Fašizam je postojao i u Norveškoj, i u Holandiji, i u Francuskoj, i u Engleskoj i u Jugoslaviji, i u Mađarskoj i u Rumuniji. U tom slučaju prenaplašavaju se, kada govorimo samo o Italiji ili o Nemačkoj, lokalne društvene prilike koje su u više navrata pomogle pokretu, ali ih ne smemo smatrati presudnim. Jako je bitno da se kod nastanka fašizma posmatraju trajni i dublji društvenoekonomski interesi i da se pokuša razumeti njegov društveni sadržaj. Sociologija upravo to pokušava. Pored ovoga, krajem '80. godina, sa padom komunizma, u mnogim evropskim zemljama narasta nacionalizam i drastično slabi kritičnost prema fašizmu i njegovim protagonistima. Pokreću se postupci za rehabilitaciju lokalnih fašista, pre svega u zemljama istočne Evrope, a to se sve nekako pravda njihovom borbom protiv još goreg totalitarnog sistema - totalitarnog sistema koji je odneo još više žrtava a to je komunizam. "Oni nisu bili fašisti, oni su bili borci za nešto bolje, oni su bili borci za neko društvo, ko zna kako bi nama bilo da su oni pobedili, po ceo dan to slušamo". Osim toga, i među samim naučnicima postoji pluralizam teorija koje pokušavaju da dokuče šta je to fašizam i kako je nastao. Još od prvih tekstova, kao što sam rekao, sociologija pokušava da objasni ovaj fenomen. Različitost, i pravo more teorija u sociologiji o nastanku fašizma, dolazi pre svega zbog različitih idejnih orijentacija sociologa, njihovog različitog životnog iskusta, ideoloških stavova koje imaju. Međutim, nije samo ideološka i politička različitost među sociolozima dovela do toga da imamo mnogo teorija o nastanku fašizma, već i to da je fašistička ideologija pokušala od samog svog nastanka da u okviru pokreta integriše različite socijalne grupe. I uporno je izbegavala da da konkretne odgovore kakve mere, političke, ekonomske, kulturne, nastoji da primeni radi rešavanja najbitnijih društvenih problema toga doba. Fašistička ideologija bila je kontaminirana opštim mestima, prizemnom demagogijom kao i parolama koje ništa ne znače a svako se mogao sa njima identifikovati. Sam Musolini je jednom izjavio kako fašizam nema nikakvu unapred sročenu doktrinu, već je doktrina delovanje ili konkretan čin. Ovo je još jedan od razloga, kažem, zbog čega ćete u različitim knjigama različite stvari da pročitate o tome šta je fašizam, koje često umeju da vas zbunjuju. Uvek treba početi odgovorom na pitanje: šta je to fašizam? Sociologija uvek pokušava da dokuči, to jest da da odgovor na to šta je to konkretan društveni fenomen ili zbog čega je nastao. Ovo pitanje je posebno aktuelno u današnjem vremenu, gde postoji svojevrsna inflacija upotrebe termina fašizam. Fašističke su konzervativne partije na političkoj sceni, fašistima nazivamo ljude koji su bliski crkvi ili... gomila stvari. Moramo biti jako osetljivi kada koristimo reč fašizam, zato što preterana upotreba tog termina isto dovodi do banalizacije i relativizacije, normalizacije tog termina, iza koga stoje konkretne činjenice i konkretni činovi. Ernst Nolte, evo imam ovu njegovu knjigu ovde, je upozorio i rekao da mora da postoji fašistički minimum bez koga je fašizam, kao reč, bez smisla. Kao polaznu definiciju fašizma uzećemo onu koja tvrdi da je klasični fašizam autoritarni nacionalizam koji je radikalizovan rasističkim i antisemitskim sadržajem,

antikomunizam, antikapitalizam, specifičan antikapitalizam, o tome ću malo govoriti kasnije. Zalagao se za korporativno, staleško uređenje društva. U organizacionom smislu raspolaže militarističkom partijom sa oružanim partijskim grupama, i snažno istaknutim harizmatiskim vođom. Vođa u potpunosti odgovara onom Veberovom opisu harizmatiskog tipa, nosioca harizmatiskog tipa vlasti. On je nešto između ratnog heroja, proroka i demagoga. Hitler je upravo to bio. Kombinacija svega toga. Princip vođe je neophodan radi disciplinovanja mase i priprema mase za borbu protiv neprijatelja. Ovaj pokret je okupljao pre svega pripadnike takozvanog srednjeg sloja, ili onog koji je u godinama posle Prvog svetskog rata najteže ugrožen ekonomskom i političkom krizom kapitalizma - sitni trgovci, zanatlije, krupni seljaci, demobilizovani oficiri posle Prvog svetskog rata, službenici, pripadnici raznih slobodnih zanimanja - lekari, advokati, nastavnici u srednjim školama - činili su svojevrsno pulsirajuće srce fašističkog pokreta od njegovog nastanka do dolaska na vlast. Pored ovog društvenog sloja, među fašistima nalazimo i delove radništva, koji su razočarani delovanjem levičarskih partija, te delove krupne buržoazije. Inače, u sociologiji je za razumevanje nastanka i razvoja fašizma presudno razumeti odnos između pokreta i krupnog kapitala, odnos između kapitalizma kao ekonomskog i političkog sistema i fašističke ideologije. Zbog toga, a i zbog toga što je ovo *Seminar za svakoga*, ponovo moramo da podsetimo na čuvenu rečenicu Maksa Horkhajmera koji je upozorio: "Ko neće da govori o kapitalizmu treba da čuti o fašizmu". Možemo da pustimo sad neke slajdove. Ja vas neću zamarati nekim fotografijama, meni je bilo jako zanimljivo da vam pokažem plakate, koji su iz Nemačke a i iz drugih zemalja gde je fašistički pokret postojao. U tim plakatima možete otprilike da vidite poruku fašizma: šta je on predstavljao? Šta je on želeo i tako dale... I može nekako da vam bude zanimljivo da tokom ovog razgovora pogledamo te plakate. Ono što sociologiju zanima i od čega polazi u svom pristupu jeste otkrivanje i objašnjavanje veza između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, i društvenih slojeva u okviru postojeće društvene strukture te konkretnih interesa koji su pretočeni u ideologiju, konkretnih interesa tih društvenih slojeva. Pored ovoga, zanima je i način funkcionisanja društvenog sistema u kome se fašizam pojavio, te načini prevladavanja krize tog sistema. Društvena kriza u Evropi ili društvena kriza u kojoj se Evropa našla posle Prvog svetskog rata stvorila je specifične uslove za rađanje jednog novog, na manifestnoj ravni novog pokreta, koji se zvao fašizam. Da bismo shvatili otkuda fašizam, treba prvo razumeti društvenoistorijski trenutak u kome se našla Evropa. Posle imperijalističkog sučeljavanja najrazvijenijih evropskih zemalja, dolazi do revolucionarnog uzdizanja radničkog pokreta, i formiranja prve radničke države na svetu - SSSRa. Od tog trenutka, antikomunizam postaje opsesija najviših društvenih slojeva evropskih država i središnja tačka ideologije evropske buržoazije. Revolucionarni pritisak nošen entuzijazmom pobeđe u Rusiji više se ne može suzbiti tradicionalnim metodama izvršne vlasti. U ovim uslovima dolazi do pokušaja širenja društvene osnove vladajućeg sloja tako što će se naći zajednički interes - svojevrsni najmanji zajednički sadržalac - između najviših društvenih slojeva krupne buržoazije i onih ljudi koje je fašizam u tom trenutku okupljao. U ovom trenutku dolazi do koketiranja sa fašizmom. Pre svega govorim

o tome kako fašizam nastaje kao pokret. U jednom trenutku, za borbu protiv komunista, ljudi koji pripadaju sindikatu, za borbu protiv socijalističke revolucije tradicionalne metode više nisu uspevale da daju bilo kakve rezultate - ni sudovi, ni policija. Morali su se formirati specijalni odredi, ljudi koji su spremni da se tuku po ulici, ubijaju, koji su spremni da daju život da bi se očuvao jedan sistem. Međutim, do otvorenog saveza između gornjih slojeva i fašizma dolazi tek pojavom velike ekonomske krize koja iz korena menja društvenu realnost, a samim tim i ponašanje društvenih grupa i slojeva. Evo vidite, ovaj plakat upravo pokazuje širenje komunizma po Evropi. Komunisti su prikazani kao *vaši*, ili već, šta je ovo, kao gamad neka, i protiv njih je, naravno, neophodno upotrebiti svaki metod da bi se oni zaustavili. Kažem, u trenucima krize kapitalističkog sistema, najveći broj pripadnika srednjeg sloja gubi poverenje u akutne reformisane tradicionalne građanske partije. One bivaju sa razlogom prepoznate kao partije krupnog biznisa, kojima je jedini cilj da stvore društvene pretpostavke za opstanak kapitalističkog sistema, i odnosa koji proizilazi iz tog sistema, uprkos činjenici da je najveći broj ljudi žestoko pogođen krizom ovog sistema. Bez obzira na to što milioni ljudi nemaju nikakvu ekonomsku perspektivu, nikakvu šansu za egzistenciju, tradicionalne konzervativne partije tih godina nisu sposobne ništa novo da ponude, sem starih i neefikasnih parola. Sa levim političkim programom, ovaj društveni sloj, znači srednji, nije mogao nikako da se složi. Pre svega iz jasnog interesa da imovinski odnosi ostanu nepromenjeni, a to znači, garantovanje od strane države. Bilo kakvo eksperimentisanje sa privatnom svojinom bilo je krajnje neprihvatljivo za srednji sloj. Sve ovo dovodi do procesa da se srednji sloj trajno veže za fašizam, omasovljava ga, i daje mu na političkom značaju. Sa njim se, od tog trenutka, moralo računati. U tom momentu dolazi do zagrljaja krupne buržoazije i fašizma, što se pokazalo neophodnim za preuzimanje vlasti od strane ovog pokreta. Bez pomoći najviših društvenih slojeva, ovaj pokret nikada ne bi postao vlast. Uvek bi ostao na nekoj društvenoj margini, ili bismo o njima učili u sociologiji i istoriji kao o nekakvom pokušaju da se ekstremna desnica artikuliše i dođe na vlast tridesetih i dvadesetih godina. Inače, važno je razumeti razlikovanje fašizma u nastanku, usponu, i u trenucima dolaska na vlast. Pored pomenutog, fašizam preusmerava, a ovo je jako bitno, nezadovoljstvo stanovništva sa realnih razloga za nastanak krize, a samim tim i nezaposlenosti, bede, gladi, u pravcu koji je potpuno bezopasan za funkcionisanje i opstanak kapitalizma. Namesto kritike ovog sistema, i društvenih odnosa koji iz njegove suštine proizilaze, dolaze povici na izdajnike, neradnike, a pre svega na Jevreje kao strani element u nemačkom društvu. Naravno, sve gore rečeno ne treba shvatiti tako da je fašizam prosto oruđe u rukama kapitala, bez ikakve autonomije u delovanju. To bi bilo suviše prosto, i ne bi nam dalo jako bitno objašnjenje, ne bi nam dalo razliku koja postoji između fašizma i nekih pokreta koji su nastali, recimo u XIX veku, nekih pokreta koji su nastali početkom XX veka, a cilj im je bio potpuno isti: očuvanje društvenih odnosa nastalih iz logike kapitala. Fašizam je mnogo slojevitiji pokret pa zbog toga i sociološki jako zanimljiv. U ovom trenutku bih voleo da kažem nešto malo o fašističkom kapitalizmu. Pošto se često čuje da je socijalizam i fašizam, da su to antikapitalistički politički pravci, jako je bitno razumeti i osvrnuti se na mesto

takozvanog jevrejskog pitanja u političkog teoriji i praksi fašizma. Za razliku od socijalizma, antikapitalistička kritika kod fašizma je krajnje demagoška. Puna opštih mesta, nejasnih poruka, u krajnjoj instanci ona je ništa drugo, dragi moji prijatelji, nego antisemitizam. Svi fašisti sveta bi se složili sa Hitlerom da su komunizam i kapitalizam dve strane istog jevrejskog novčića, egalitalni ideali nastali iz materijalističke filozofije i Francuske revolucije. Napadajući kapitalizam, fašisti ne napadaju privatno vlasništvo, čak ga smatraju osnovom za očuvanje ekonomske i društvene stabilnosti, čvrsto se zalažu za očuvanje socijalne hijerarhije. Fašisti su tvrdili da će, čim se smanji ogromni uticaj koji su imali domaći i inostrani Jevreji na domaću privredu, doći i do veće socijalne pravde, boljeg vrednovanja rada, dobara na njemu zasnovanih, kao i do socijalnog jedinstva klasa. Već smo čuli od profesorke Aleksić da su i sam kapital delili na nemački i jevrejski, prvi je navodno bio “stvaralački i industrijski”, a drugi je bio “rušilački, špekulantski, to jest berzanski”. Malo pre smo razgovarali o tome šta je to stvaralački kapital. Šta su oni u stvari mislili pod time. Ja mislim da je najbitnija razlika u tome što je ovo “kapital koji zapošljava”. I danas kod neoliberalnih političkih partija čućete da je jako bitan deo njihove ideologije da oni štite kapital koji zapošljava. Ne znam da li ste pratili političku situaciju u Americi. Videćete da je to jedna od bitnih poruka Republikanske partije: “Ne možemo da povećamo poreze za boga miloga, pa ti ljudi nas zapošljavaju, ne bi smo imali da jedemo bez njih”. I to je to, to je glavna razlika. “Jevrejski kapital je špekulantski, on je berzanski, on ne zapošljava nikoga, on ostavlja ljude bez posla”. Ovaj drugi je “industrijski kapital, krupni nemački industrijalci koji nas naoružavaju, koji nam daju mašine, koji zapošljavaju ljude” - to je bila jedna od poruka koji je fašizam nosio. To je razlika između ova dva kapitala.

Inače, fašistički idealizam koji je bio jedan od elemenata fašizma, kao i iracionalizam, kao i njihova filozofija života, takođe su zasnovani na opsesivnom antisemitizmu. Na mesto klasno podeljenog društva, ovaj pokret nudi teoriju o narodnoj zajednici, čiji društveni život određuje idealno-moralna načela. Ovaj narodni organizam je kolektivitet čiji su interesi daleko iznad interesa pojedinca i društvenih grupa. Fašizam je kolektivistička ideologija, ekstremno kolektivistička. On traži stalno žrtvovanje i stalnu biološku snagu, stalnu biološku obnovu, i čvrsto je povezan sa tлом. Učenje o pridodnoj ukorenjenosti opšte je mesto svih fašističkih pokreta, od Norveške do Jugoslavije. Na tim prostorima, to jest na tom političkom prostoru, gradio se kult žene u fašizmu, mladosti, rasne čistote, te fizičke i moralne superiornosti. Nastojale su se zamagliti društvene i klasne razlike mitovima o zajedničkog prošlosti, zajedničkoj rasnoj pripadnosti, istorijskom trajanju, zajedničkom cilju, kome teži ova “nadindividualna” narodna zajednica. Teorijska i funkcionalna osnova za ovako organsko viđenje bio je rasizam i na rasnim osnovama zasnovan antisemitizam. Kao svojevrsan antipod za ovu idealizovanu sliku narodne zajednice služi mit o Jevrejstvu i razornom jevrejskom duhu. On je sve ono što Nemač nije. Ili makar, sve ono što Nemač ne bi trebalo da bude. Antisemitizam se idealno uklapao u pojednostavljeno viđenje istorije, politike i ekonomije kod fašizma. Borba protiv Jevreja nije bila borba protiv naroda, nije bila borba protiv religije. Po tome se rasni antisemitizam suštinski razlikovao od srednjevekovnog antijudaizma. To je bila borba protiv

rase. I sama Hana Arent je rekla jednu divnu rečenicu: *Nekako se od religije moglo pobeći*. Mogli ste, ako ste bili Jevrejin, da pređete u katoličanstvo ili protestantizam, ali od rase se nije moglo pobeći. Antisemitizam u XX veku moramo jako pažljivo da posmatramo, i da vidimo da postoji ogromna razlika između antisemitizma u XX veku, i antijudaizma recimo u Srednjem veku. Antijudaizam je, pre svega, imao religijske osnove. To je bila borba protiv korumpiranih Jevreja koji su razapeli Hrista, ili otpadnika od vere, ili ljudi koji imaju krivu veru. Antisemitizam je bio mnogo komplikovaniji. On je bio na kvazinaučnim osnovama zasnovano učenje, u to su ljudi verovali. Na teme iz oblasti eugenike su se branili doktorski radovi, magistarski radovi, postojali se instituti koji su objašnjavali upravo ovo o čemu ja danas govorim. Antisemitizam je imao tu naučnu oblandu, zato je bio toliko razoran. Običan antijudaizam, pored sve svoje monstruoznosti, ne bi mogao da odvede toliki broj ljudi u koncentracioni logor. Mit o Jevreju “kapitalisti, komunisti, anarhisti, promoteru moralnih, umetničkih, kulturnih sloboda i različitosti, tvorcu moralnog relativizma, feminizma, antipatrijarhata, mundijalizma”, bio je izrabljiv do granica opsesivnosti kod svih fašističkih pokreta. Odnos prema Jevrejima imao je značajno, najznačajnije mesto u fašističkoj političkoj teoriji i praksi. Jevrejin je bio spona između spoljašnjeg neprijatelja - takozvani mit o međunarodnom jevrejstvu - i unutrašnjeg neprijatelja, i sve u cilju pravljenja atmosfere ugroženosti i straha, na koji je kao logičan sled došla pojačana represija, kontrola, teror, prema svima koji su različito mislili – prema pacifistima, sindikatima, novinarima, manjinama, prema svima koji su remetili “odbrambeno jedinstvo naroda”. Od uticaja fašizma nisu bile pošteđene ni ekonomski razvijene zemlje zapadne Evrope, a postojali su fašistički pokreti i u zemljama istočne Evrope. Evo sad ćemo pokazati, verovatno dosta ljudi zna, ali ovo su plakati sa antimasonske izložbe, koja je bila u Beogradu nekoliko meseci posle okupacije, a pre svega su je organizovali ljudi koji su bili okupljeni oko fašističkog pokreta Zbor, znači jugoslovenskog fašističkog pokreta. I evo možete da vidite, sve ovo što sam do sada pričao predstavljeno je u obliku plakata, crteža i stripova. Kada se govori o fašističkim pokretima u ovom delu Evrope, znači, recimo Jugoslaviji, ili Mađarskoj, ili Rumuniji, tu spada taj pokušaj da se pokret fašizma, fašistički pokret, stvori i kod nas. Oni svoju ideologiju prilagođavaju seljačkoj ekonomskoj strukturi, koja je bila u zemljama istočne Evrope mnogo izraženija nego što je to bila u zemljama srednje Evrope. Njihove poruke su kombinovale fašističke ideje sa religijskim i klasično konzervativnim sadržajem, a u suštini, istočnoevropski fašizam je predstavljao izraz primitivnog nacionalizma koji je pokušao da nađe što bolje mesto svojim malim narodima u Hitlerovoj Novoj Evropi. Kao i kod razvijenih oblika fašizma srednje Evrope, i ovde se očekuje da će korporativizam i staleško uređenje države omogućiti prevazilaženje ogromnih problema kao što su nezaposlenost i siromaštvo, nastali Velikom ekonomskom krizom, a samim tim i sprečiti prodor socijalističkih ideja kod razočaranih seljačkih i radničkih masa. Ove fašističke organizacije, odmah od svog osnivanja, preko svojih listova i javnih nastupa, počinju da propagiraju otvoreni antisemitizam, koji je bio vezivna nit njihove kritike kapitalizma, demokratije, komunizma i materijalizma. Govori se o novom vremenu totalitarizma, nacionalizma i korporativizma, koji je trebalo da

pobedi i zameni, kako su isticali “plutokratski ideološkopolitički savezi, jevrejskog kapitala i liberalizma, oličenog u slobodnom zidarstvu”. Kao što sam pomenuo, kod rumunskih, jugoslovenskih i mađarskih fašista, više je naglašen klasični konzervativni i religijski sadržaj. Inače, fašizam u Nemačkoj, čuli smo, možda je bio lapsus, nikad nije širio religijsku mržnju, niti je fašizam u Nemačkoj nacionalizam, niti je fašizam u Nemačkoj religijski pokret. Vizija poželjnog društva kod fašizma razvijenog u Nemačkoj i Italiji nikad nije bila nacionalna država. Fašizam u razvijenom svom obliku uvek je bio internacionalan. On je govorio o ujedinjenoj Evropi nacija, rasno čistih nacija gde će, naravno, Nemačka nacija da bude dominirajuća i glavna, ali nikad ne smemo svoditi fašizam na nacionalizam. On to nije bio. Samo jedan, pre svega demagoški deo, njegove ideologije je bio onaj nacionalizam iz XIX veka, pa su uzimali delove iz te vrste nacionalizma. Takođe, rasni antisemitizam nije karakteristika pokreta fašista u istočnoj Evropi. Već je mržnja prema Jevrejima poticala iz konzervativne i protivrevolucionarne antisemitske tradicije. I kod Mađara i kod Rumuna i kod Jugoslovena i tako dalje retko ćete naći, iz normalnih razloga, jasnih razloga, rasni antisemitizam. Na nivou bazičnih stereotipa, to je bio onaj stari devetnaestovekovni antisemitizam, onaj koji je Šarl Moras, vođa francuskih fašista, nazvao antisemitizmom države, a ne antisemitizmom rase. Za fašiste u istočnoj Evropi u potpunosti važe reči Džordža Mosa koji je primetio da, što je desnica reakcionarnija, i tradicionalnija, to je manje otvoreno rasistička. Što je veća želja za socijalnim reformama i narodnom podrškom, veći je pritisak prema fašizmu kao oruđu protiv finansijskog kapitala i liberalizma. Sociologija razlikuje fašizme: razlikuje razvijeni fašizam, fašizam u istočnoj Evropi, fašizam u zapadnoj Evropi, i ne bi trebali nikada da poistovećujemo pokret. Pokret je bio toliko opasniji i bio je toliko razoran zato što se modifikovao. Imao je različite modifikacije. Modifikovao se u odnosu na geografski prostor, u odnosu na religiju, u odnosu na većinsko domicinalno stanovništvo, i zbog toga je bio toliko prisutan i zbog toga je uhvatio korene u toliko mnogo zemalja. Bio je podložan promenama. Pogledajte samo program Zbora, recimo, ili program fašista u Mađarskoj, uporedite ga sa italijanskim ili nemačkim programom, videćete da je osnova ista, ali se dodaju sadržaji koji se pre svega odnose na lokalno stanovništvo i lokalne društvene prilike. Eto, ja sam toliko hteo.

Nebojša Milikić:

Hvala Ilija. Vesna, izvoli.

Vesna Adić:

Ja bih samo da prokomentarišem jednu Vašu izjavu vezanu za antijudaizam i antisemitizam, po pitanju toga da li je jedan rasni a drugi religijski i koliko se zaista moglo pobeći samom konverzijom, odnosno promenom vere. Naime, u Španiji prilikom Velikog izгона 1492. godine, tada su svi Jevreji morali da se isele iz Španije, to je verovatno opštepoznato, i iz Portugalije četiri godine kasnije, Jevrejima nije pomagala ni promena vere, i oni su imali pogrdan naziv Maranosi - znači Jevreji koji su pokršteni i pokušali da se jednostavno utope u sredinu time što su postali hrišćani, ali i dalje su bili od okoline prepoznati kao nešto drugo. I stalno se gledalo da li oni održavaju neke veze, bilo porodične, bilo kakve druge, sa svojim porodicama ili ljudima koji nisu hteli iz okoline da pređu.

I još jedna stvar, pošto sam ja po struci istoričarka umetnosti, postoji u ikonografiji jasna upravo rasna razlika. Još od Srednjeg veka postoji jedan ikonografski tip večitog Jude, koji se formira sa onim karakteristikama fizionomije koju znamo iz kasnijeg perioda, a koji ovde kod Vas vidimo. To je taj znači tip, nos, boja kože drugačija, dok se nasuprot tome Hristos prikazuje kao arijevac. I to se jednostavno postepeno ugradilo i desio se taj rascep u percepciji: odakle zapravo Hrist potiče, kao da je on sad iz Evrope ili rođen u Skandinaviji a ne tamo, a odakle je taj večiti Juda. Tako da možda već kroz vizelnu kulturu vidimo taj rasizam. Ali on, kao što ste rekli, nije bio naučno utemeljen, to je bilo kasnije. Eto, to je ono što sam htela da kažem.

Ilija Malović:

Nemam šta da dodam. Jevreji su iz Španije prognani. Da je postojalo učenje, da je postojao taj razvijeni antisemitizam, verovatno niko ne bi bio prognan. Svi bi bili poubijani. Mnogo je Jevreja pokršteno. Svi Španci koji imaju krst, Hrista, Devu Mariju i tako dalje, kažu neke legende, su u stvari Jevreji koji su pokršteni, pa su morali da istaknu to svoje katoličanstvo tako što će uzeti prezime De la Cruise. Ali, da je postojao antisemitizam koji je govorio da Jevreji nose loše ideologije, da nose moralni relativizam, da nam mladež kvare, da smo zbog njih siromašni, da zbog njih ginemo i tako dalje, pitanje je da li bi se završilo na prostom progonu. Da li bi postojali Jevreji iz Španije koji su prognani pa ih je Otomansko carstvo prihvatilo i tako dalje. Verovatno bi svi bili poubijani. O tome govorim. Spremnost da se ubija je bila, između ostalog, naučno pravdana. Vizija poželjnog društva je bilo zdravo društvo. Bez bolesti, bez korupcije, bez moralnih bolesti, kako su to nazivali fašisti. To je moje mišljenje, ali potpuno se slažem sa Vama.

Vesna Aleksić:

Samo jednu rečenicu ako mogu da dodam. Poenta te velike razlike u odnosu prema antijudaizmu i antisemitizmu jeste u tome što je antisemitizam u prvoj polovini XX veka dirigovan odozgo. Dakle, on jeste bio naučno zasnovan, ali sve je to rađeno sa unapred određenim ciljem. Znači, to nije bio spontani pokret kao što se u nekim slučajevima tokom ranije istorije dešavalo.

Ilija Malović:

Odlično. Da, jeste. Kao što sam rekao, Jevreji su imali ideološko mesto koje je bilo jako bitno. Hajde da nekako zamaglimo klasne razlike, hajde da nekako zamaglimo to što nam se stvarno dešava, optužićemo - to je ta teorija o žrtvenom jarcu u ovoj knjizi - optužićemo Jevreje za sve ovo. I stvaraćemo atmosferu opsesivnog antisemitizma, gde se u jednom trenutku niko neće pitati šta se u stvari dešava i gde su nam komšije.

Nebojša Milikić:

Pre nego što dam reč Goranu Despotoviću, još jednom prijatelju seminara, izvoli.

Nepoznati učesnik: (1,32,28)

Zanimljivo je da nije pomenut Barington Mur sa knjigom *Društveni koreni diktature i demokratije*. Dakle, tu se zapravo govori o realnim materijalnim, odnosno ekonomskim osnovama preko kojih se konstituišu stvari - rasizam u Nemačkoj. Dakle, kada govorimo o tim generatorima rasizma, pre svega kada su u pitanju Nemačka, Italija manje-više, i Japan dakle, to nije pomenuto.

Barington Mur smatra da je zapravo ideja rase ideja koja dolazi iz domena klasnog društva. Znači iz jednog feudalnog društva koje, kao što je profesorka pomenula "dolazi odozgo". Dok su razvijene zapadne demokratije tipa Francuske ili Engleske konstituisale svoju demokratiju i svoje društvo odozdo, dakle kroz širu društvenu diferencijaciju, u Nemačkoj zapravo ujedinjenje dolazi kasnije, kao i u Italiji. Dakle Pijemont u Italiji i Pruska u Nemačkoj su realno konzervativne i feudalne države koje su u stvari monarhije koje pokušavaju da neku ideju koja je dakle dostupna užem krugu ljudi - omasove. Dakle, to je moglo da se izvede, te države su realno imale potencijal za industrijalizaciju, za raspodelu tih imperijalnih teritorija i sirovina ali takve tendencije su mogle da opravdaju samo preko militarizma odnosno rasizma, dakle, to je negativna selekcija nacionalizma. Dakle u zapadnoj Evropi francuski nacionalizam je revolucionarno-demokratski, dok je nemački neki konzervativni. Dakle to je ta varijanta.

Ilija Malović:

Sve se slažem. Teško je za petnaet minuta sve pomenuti.

Nebojša Milikić:

Ali rasizam nije neophodna komponenta antisemitizma. On je u nacističkoj Nemačkoj jeste bio ali recimo Musolini ga je dugo odbijao, čak i sam antisemitizam, čak pripisujući nemačkoj rasističkoj politici odlike varvarstva, naravno, iz ugla gledanja bivše svetske imperije. Hana Arent, inače, kad je već pomenuta, govori da su problemi upravo počeli sa emancipacijom. Upravo kada su izašli, da tako kažem, i simbolično i u svakom drugom smislu, iz društvenog geta, Jevreji postaju predmet opšte i sveprisutne sumnje po svakom pitanju koje se tiče društvenog prestiža, znači ničega više. Društvenog prestiža u najortodoksnijem malograđanskom vidu. *Kako to može neko ko nije kao mi da bude kao mi?* To su krucijalna društvena pitanja, krucijalna politička pitanja, i nije ni čudo što je taj teren borbe morao da bude premešten sa religioznog na rasni i da bude poduprt kvazinaučnim argumentima. Goran Despotović je prijatelj seminarara iz Saveza antifašista Srbije.

Goran Despotović:

Hvala Nebojša. Ja sam hteo ovde sad samo malo da intervenišem. Pošto su se sad otvorila neka pitanja, hteo sam da pokušam da preciziram sam predmet. O čemu mi sada u stvari govorimo. Šta je to taj fašizam. Evo, Ilija je rekao da je on u stvari veoma prilagodljiv, podložan promenama, da je Musolini rekao da on nema neki unapred zacrtani program, nego se prosto menja prema okolnostima. Dok, s druge strane, postoje brojni teoretičari koji su napisali gomilu knjiga gde pokušavaju da ustanove koje su to njegove distinktivne odlike. Tu izgleda da upadamo u neku protivrečnost. Ja ću sad pokušati jednim, kako bih rekao, hipotetičkim teorijskim rezom da to razrešim. Da nabacim jednu hipotezu bez većih pretenzija, samo radi otvaranja debate. Evo o čemu se, u stvari, radi, koji je odnos fašizma sa svim ostalim pojavama koje smo nabrojali – sa rasizmom, sa nacionalizmom, sa kapitalizmom uostalom. Mislim da je suštinski njegov odnos sa kapitalizmom. Da postoji između kapitalizma, kapitalizma koji radi, koji funkcioniše, i fašizma i nastajanja fašizma jedna unutrašnja veza. I da, s obzirom na to, da fašizam uopšte nije neka incidentna pojava, nije pojava koja se desila

jedanput, na jednom mestu, nego je pojava koja praktično nastaje stalno. Proces nastajanja fašističke supstancije je neprekidan, a da li će se ona razviti u posebno manifestan maligni oblik kao što je bilo tridesetih i četrdesetih godina, to zavisi od još nekih dodatnih uslova koje ću pokušati da spomenem. Znači, suština je u ovome: kapitalizam kao sistem funkcinisanja naše civilizacije kreira neku vrstu socijalne strukture, kreira neku vrstu sociopsihološkog nastrojenja čoveka. On kreira čoveka koji ima prema svom bratu – čoveku, odnos ili konkurencije ili ga tretira kao klijenta. Znači to je u suštini jedan neprijateljski odnos, jedan odnos sa nabojem. Marks i Engels su pretpostavili da će kapitalizam udarati u zid mnogo puta, da će dovesti do pauperizacije velikih masa stanovništva, da će proizvesti proletarijat koji će shvatiti da je dalji život u kapitalizmu samoubistvo za njega i da će se osvestiti. Međutim, to je bilo očigledno pojednostavljeno gledište, kapitalizam je nastavio da funkcioniše uz sve svoje krize i uz sve svoje probleme i nastavio je da proizvodi jedan sloj ljudi, takozvanu malograđanštinu, koja uključuje jedan deo radnika, jedan deo preduzimača, sitnih sopstvenika i tako to, znači jedan sloj kojem je u kapitalizmu dobro, do jednog trenutka - dok taj sistem, taj ciklus koji se kreće ne udari u zid. U tom trenutku, veliki deo te populacije - malograđanštine - ostaje bez svog mesta u društvu, bez svog izvora prihoda, bez svog identiteta u tom društvu. Negov je identitet bio njegova pozicija u društvu i njegova imovina. U tom trenutku je on znači oslobođen od svoje pozicije u društvu, međutim već je u prethodnoj, pozitivnoj fazi kapitalizma, on oslobođen od svih intelektualnih instrumenata, kako bih rekao, humanističkih, sa kojima bi sa drugim ljudima mogao da formira nekakve veze solidarnosti, zajedništva na nekakvim opštim ljudskim ciljevima. Znači, kad kapitalizam udari u zid, malograđanština se pretvara u masu ljudi koji su ozlojeđeni, u kojima je sada taj njihov antagonistički stav koji je služio kao gorivo kapitalizma, jer kao što je neko rekao, "kapitalizam je sistem koji od onog najgoreg u ljudima pravi najbolje u društvu", međutim, u jednom trenutku to prestane da radi, to najgore u ljudima se oslobodi, i oni su prosto... postaje nekakva socio-psihološka tendencija da se oni konstituišu u grupe u kojima (....., *oštećenja na audio zapisu 1.40.32*) na sličnim mestima a na neki drugi, u nekom drugom socijalnom obliku, tražeći na neki način zajedničkog žrtvenog jarca za sav taj svoj antagonizam, za sve to svoje neprijateljstvo i frustraciju. Ta frustracija je utoliko veća što oni nemaju nekakvih intelektualnih i teorijskih sredstava da shvate svoju poziciju u društvu, i zbog tog su veoma skloni mitomanskoj svesti. To je, čini mi jedna bitna karakteristika svakog fašizma, ta mitomanska svest koja situaciju u društvu ne objašnjava nekakvim realnim uzrocima, već afektivno-ekonomičnim sredstvima kao što su teorije zavere, raznim krivcima koji nam rade o glavi, koji su stalno protiv nas, i tako dalje. Za razliku od, na primer, socijalizma, za razliku od levičarskih ideologija, fašizam ima jednu zajedničku osobinu sa kapitalizmom, a to je da je to društvo koje spontano nastaje, to je proces koji spontano nastaje i koji spontano stvara te svoje veze mržnje koje prosto pokazuju tendenciju, valencu prema formiranju nekog pojma žrtve i nekakvog projekta, zajedničkog agresivnog projekta. To je jedan proizvod spontane degeneracije kapitalizma, i gde god ima kapitalizma, gde god ima malograđanštine, tu redovno nastaje i fašizam. Ne bih hteo time da, kao što kaže

Ilija, bagatelizujem ili da relativizujem celu stvar. Hteo bih, naprotiv, da uradim neku drugu stvar, da upozorim, i da skrenem pažnju na to da smo ovde od osamdesetih imali jako lepih primera na koje se do sada niko nije osvrnuo, i ne znam da li će, upravo te jedne fašistoidne mitomanske svesti koja je, isto tako kao što je u Evropi četrdesetih, i na našim prostorima, da ne kažem teritoriji Jugoslavije, proizvodila zlo, proizvodila sisteme masovne smrti, masovne eliminacije, a da je pritom postojao taj malograđanski otklon tipa da ljudi nisu imali nikakav odnos saosećanja prema svemu tome, nego su imali odnos praktično stajanja sa strane i navijanja, uživanja u celom procesu. Toliko.

Nebojša Milikić:

Hvala Gorane. Izvolite.

Nepoznata učesnica seminara:

Htela bih da kažem da Hitleru ne možemo osporiti da je uspeo da (*oštećenja na audio zapisu*) Nemačku da obnovi i da izvede iz velike krize, da je veliki procenat Jevreja imao veliki udeo u vlasti, a razni Nemci su bili (*potisnuti? oštećenja na audio zapisu -- 1.44.07*) Fašizam je na neki način želeo da ojača Nemačku, naravno, Hitler je imao druge planove pored samog jačanja Nemačke. Te planove ne možemo podržati, ali je Hitler Nemačku uzdigao, kako ekonomski tako i industrijski. Ti planovi ne bi bili ostvareni da sam narod nije podržao Hitlera. Hvala.

Nebojša Milikić:

Imaćeš priliku da elaboriraš tu tezu, dosta je zbijena i mislim da bi trebalo da je malo razvijemo. Ali inače, baš Ernst Nolte kaže da je Hitler medijum postojećih odnosa među ljudima u tom društvu.

Nepoznati učesnik seminara:

Ja ovo poslednje neću da komentarišem, verovatno nije ni potrebno, ali ovo prethodno hoću. Moj zaključak je da gde god postoji kapitalizam koji udara glavom u zid, on će da stvori fašizam, znači, nama spasa nema. Kako je kapitalizam na svetskoj ravni, svi ćemo da uđemo u fašizam. Za razliku od socijalizma, tu ne znam kako bi to uradio ali dobro, to smo probali, nije uspelo, na žalost. Druga stvar, Izabela je katolik, tera Špance iz religioznih razloga. Kako su već bili proterali iz Španije Arape, ostali su bili Španci (zanimljivih nekih) ideja katolicizma. E sada, neki deo tih Španaca, zahvaljujući sultanu završava u Sarajevu, ali velika većina - u Holandiji. Da tome dodam drugu stvar za Španiju: ako su Jevreji u Španiji bili ili zanatlije ili bankari, kad ih Španija ubrzano izbacuje, oni ostaju bez zanata i bez finansijskog sistema, što im ne smeta, jer u tom trenutku stiže zlato iz severne Amerike odnosno Meksika. Čim su to zlato potrošili, između ostalog, i na nekim gubljenim ratovima, Španija ostaje ono što je bila pre toga, i još se nije izvukla. I dalje je jedna od manje razvijenih zemalja Evropske unije.

Nebojša Milikić:

Hvala. Dragomire, izvoli.

Dragomir Olujić:

Za prvu rečenicu ne bih hteo da se započinje rasprava pošto je već daleko od teme. Naime, evropska civilizacija, što je pokazao Tomaž Mastnak pre nekoliko godina u svojoj knjizi, je u svojoj biti antisemistska i to u oba svoja dela. I to

upravo počinje sa isterivanjem Mavara, to jest Arapa i Jevreja iz Španije 1492. Godine, pobjedom katoličke Španije kod Salamanke. I odlaskom Kolumba da pronade novi put, da ne ide preko Arapa i preko Jevreja u Indiju. Savremeni ili neonacizam, neofašizam dobija ovo što si ti pomenuo, antimuslimansku dimenziju, antiarapsku, dakle i ovu drugu antisemitsku dimenziju. A ono što sam hteo posebno da istaknem, su kao dve anegdote u stvari vezane za nacionalizam. U obe anegdote je glavna junakinja, na žalost, žena koju nisam mogao da dovedem jer nije više sa nama na ovom svetu, a kao nekoga ko bi nam pomogao u ovoj priči – Marinka Arneri, bivša dubrovačka Italijanka koja je 1989., kada je Dobrica Ćosić napravio onaj čuveni intervju sa italijanskim *Il tempom*, gde je podelio Istru i Dalmaciju etcetera sa Italijanima, napisala njemu pismo. Marinka Arneri je, inače, završila 1945. godine kao načelnik divizije, saniteta i pukovnik Jugoslovenske armije i ona je jedini oficir JNA u koju sam ja bio zaljubljen. Ona je Dobrici Ćosiću napisala pismo, u kome kaže: *Ja sam dubrovačka Italijanka. 1941. godine, kada su Italijani okupirali Dubrovnik, ja sam bila studentkinja medicine i mogla sam, nudili su mi, da idem u Palermo gde se tada nalazio najbolji medicinski fakultet u Italiji, da idem tamo i da postanem Dr, Mr i tako dalje. Ne, ja sam odabrala da naš Dubrovnik, moj Dubrovnik čuvam od Talijana.* Druga anegdota takođe je vezana za nju. Kada su bili prvi slobodni izbori u Srbiji, ona je išla da skuplja potpise za profesora Đurića. Otišla je kod svog ratnog komandanta, generala Radakovića, da traži od njega potpis, pošto je Radaković važio kao liberalniji oficir. Radaković je to odbio. Ona je njemu rekla: *Generale, komandante, vi ste u Partizane otišli zato što ste morali, niste imali drugog izbora. Kad su vas počele ustaše ganjati po Lici, Baniji, Kordunu, po Hrvatskoj. Vi niste imali drugu mogućnost. A ja sam da budem partizan izabrala. Ja sam izabrala ovu zemlju.*

Nebojša Milikić:

Hvala Dragomire. Olga, izvoli.

Olga Manojlović Pintar:

Ja bih se možda samo vratila na početak Vašeg izlaganja i onu fotografiju iz Muzeja terora u Budimpešti, koja izjednačava žrtve fašizma i žrtve socijalizma u Mađarskoj i jugoistočnoj Evropi, jer mislim da je to vrlo bitno za naše razumevanje i fašizma XX veka i današnjeg fašizma. Mislim da je upravo ovo pominjanje nekih istoričara ovde i pominjanja teorija totalitarizama ključno za naše razumevanje načina konstituisanja država liberalne demokratije posle pada Berlinskog zida, čiji su osnovni sistemi vrednosti upravo utemeljeni na izjednačavanju socijalizma i fašizma kao ideoloških projekata, na izjednačavanju, pa čak i objašnjavanju nacističkog terora i sistema nacističkih logora postojanjem gulaga u Sovjetskom Savezu, i onome o čemu ste vi govorili: o uslovljenosti nacizma u Nemačkoj zapravo strahom od komunizma u Sovjetskom Savezu. Dakle, sve su to političke manipulacije na osnovu kojih je izgrađivano savremeno evropsko društvo, ne samo u istočnoj nego i u čitavoj Evropi posle pada Berlinskog zida, i možda bi trebalo jasnije ukazati na nemogućnost izjednačavanja ovih ideoloških koncepata, koji su i kod Noltea prisutni i koji su naišli u Nemačkoj i u čitavoj istočnoj Evropi na velika osporavanja još osamdesetih godina, ali koji su nekako našoj javnosti, zaokupljenoj sopstvenim

mržnjama i sopstvenim podelama, ostali potpuno van njenog fokusa. Tako da mislim da se treba na savremeni nacizam osvrnuti.

Ilija Malović:

Tema relativizacije fašizma i to koliko su teorije o totalitarizmu u stvari doprinele da se fašizam nekako shvati previše neozbijno je jedna posebna tema. Možemo o njoj razgovarati možda neki drugi put. Ali, pazite, možemo krenuti od osnovnog učenja ili teorijskih, filozofskih korena iz kojeg su nastali fašizam ili socijalizam. Videćete da su ti koreni potpuno različiti. Jeste, komunizam je bio sistem terora takođe. To niko ne može da spori. Ne želim da upadam u zamku ovde da vam branim sad komunizam, ili da vam upoređujem ko je više ubio ljudi, ko je manje ubio ljudi i tako dalje. Međutim, kada vidite koji su osnovi socijalizma kao sistema, koje su želje, koje su bile ideološke postavke, videćete da je tu u suštini nekakav humanizam, koji se nažalost pretvorio u nešto sasvim deseto. Ali čovek, njegova prava, jednakost ljudi, ljudsko dostojanstvo, ljudski život, to su nekako temelji oko kojih se socijalizam kroz XIX vek kretao. Kad pogledate fašizam, vi vidite da je u njegovoj suštini nejednakost. U njegovoj suštini je gradacija, u njegovoj suštini je svojevrsna skala vrednosti ljudskog života. Meni je to jako zanimljivo – kada govorim o razlici između fašizma i komunizma ja uvek krećem odavde. Kad pogledam učenje fašizma koje pretpostavlja da postoje ljudi koji nisu vredni života, življenja. Da postoje rase koje ne stvaraju kulturu, da postoje rase koje stvaraju društveno zlo, društvenu patologiju. U njihovoj osnovi u stvari je Lamarkizam--(*oštećenja na audio zapisu 1.54.12*) - --- --- vera da se --- nasleđuje. Da li ćete biti pošten, da li ćete biti hrabar, da li ćete biti pametan, razumeti šta je zajednica, da li ćete živeti u zajednici – to vam određuju geni. To je glavna razlika između fašizma i komunizma. Po meni. Razlika ima hiljade, ali kažem, ne bi želeo da uđem u tu razliku, da upoređujem Staljinov Sovjetski savez sa Hitlerovom Nemačkom i tako dalje. Ideologija fašizma je počivala na nejednakosti ljudi. To je meni sasvim dovoljno kao početak u ovom nivou rasprave.

Nebojša Milikić:

Ilija hvala. Sada ćemo dati reč prijateljici seminaru Eti Najfeld, lekarki i učesnici NOB, koja je praktično proživela razvoj i implementaciju fašističke ideologije na onome što se zovu naši prostori. Izvolite Eta.

Eta Najfeld:

Moram da kažem da sam veoma uzbuđena kada se govori o fašizmu, i da bi odgovorila na Vaše pitanje, treba da se predstavim. Ja sam penzionisani lekar, devedeset i pet mi je godina, i Jevrejka sam. Svojim očima sam videla ulazak Nemaca i ustaša u Zagreb jer sam školovana u Zagrebu, rođena u Slavoniji, i jednako tako sam videla, dolazak... bolje rečeno, proživela - kad sam sa Drugom armijom Koče Popovića došla u Zagreb - kako nas je Zagreb dočekao. Ja ne bih htela da govorim ni o ekonomskim, ni o sociološkim, ni o drugim aspektima fašizma, o čemu ste čuli dosta toga u prethodnim izlaganjima. Ja bih samo rekla nešto - kako sam ja proživela četiri godine rata. U prvom redu, nakon dolaska ustaša u Zagreb, dobili smo žute trake sa Davidovom zvezdom i sa slovom Ž, kao znak da smo Jevreji, Židovi. Te trake sam nosila na grudima i na leđima, da bi nas svako mogao prepoznati. Zagreb je tada bio jedan mali grad, do oko 200 000

stanovnika, i moji školski drugovi su me mogli prepoznati na ulici, prema tome ja nisam mogla da skinem te trake ni na koji način. Četiri godine rata prošla sam u jednom emocionalnom paklu. Šta to znači? Svakodnevno, dan i noć, sam drhtala u grču da li će doći po mene da me odvedu. Ako ne mene, a ono moga brata, moga oca, moju majku, mog muža. Ako se čulo zvono na vratima, ja sam već bila ukočena od straha. Ako nas nisu odveli, vi se niste mogli oporaviti od tog teškog straha. Niti ste mogli raditi, niti ste se mogli koncentrisati da čitate, apsolutno ništa. I tako tri godine dok nisam otišla, uspela da pobegnem, u Narodnooslobodilački pokret. Druga vrsta grča i emocionalnog pakla je bilo saznanje da treba da pobegnem da se rešim tih muka. Ali kako? Skinuti trake nisam mogla jer će me neko prepoznati i odvesti odmah u logor. A ako bih i skinula trake i uspela ilegalno da odem, tada moj nestanak će biti registrovan i neko od mojih će biti odveden kao osveta. I to - ta borba između pobeći i ne moći pobeći iz osećanja straha i griže savesti koju bi nosila celog života, da je neko radi mene stradao od mojih najmilijih, mi je onemogućavala da pobegnem. I treće: osećanje nemoći da niste mogli da se svetite i osvetite sve one neprijatnosti koje ste doživljavali, da Vas neko pljune na ulici, da Vam neko kaže da ste drolja, da Vam neko kaže da ste... najgrublje reči koje se mogu zamisliti, i Vi ne smete odgovoriti, jer ako odgovorite, to je razlog da vas odvedu u logor. I tako je to išlo, dan i noć kroz svih četiri godine. I to je neizdrživo bilo. Htela bih još da odgovorim na nešto. Govorilo se o antisemitizmu ovde, vrlo mnogo i ja bih kao Jevrejka imala mnogo toga da kažem. Mi smo tri hiljade godina poznate istorije ljudskog roda dežurni krivci za maltene sve nepogodnosti – i na individualnom i na opštem planu. Krivi smo za koleru, krivi smo za kugu, krivi smo za sve i svja. Razlozi su mnogobrojni i ja ne bih o tome govorila na ta pitanja iz jednog jedinog razloga, što je to jedan psihološki problem. Ako je neko drugačiji u društvu nego što su ostali, on je tuđa kost, njega se ne razume. I mi smo bili trajno, jer smo bili u dijaspori, trajno tuđa kost. Jer smo se uporno držali svoga monoteističkog verovanja, uporno smo govorili svojim jezikom, i naravno, okolina nas je smatrala tuđima. Na temu antisemitizma trebalo bi posebno jedno predavanje – zašto i kako. To nije tema ovog seminara niti sam ja pozvana da o tome govorim i prema tome bih samo rekla nešto: Fašizam je emocionalni pakao, čovek nije u stanju da ga izdrži. Eto, samo toliko.

Nebojša Milikić:

Hvala. Napravićemo pauzu od deset minuta nakon čega nastavljamo.